

Юрій Ровинський

доцент кафедри права та законотворчого процесу

ОРІДУ НАДУ при Президентіві України,

начальник Південно-Українського територіального НКЦПФР, д.ю.н.

ІНСТИТУТ САМОРЕГУЛЮВАННЯ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

У статті розглядається місце та значення інституту саморегулювання в системі державного регулювання підприємництва як одного з найважливіших сегментів економіки. Аналізуються форми та моделі взаємодії інституту саморегулювання та державного регулювання підприємництва у країнах світу, а також визначається найбільш комфортна система співрегулювання саморегульованими організаціями та державою. Запропоновано на базі позитивного досвіду зарубіжних країн та Модельного закону ухвалити нормативно-правові засади інституту саморегулювання та гармонізувати їх з публічними інтересами держави.

Ключові слова: саморегульовані організації, державне управління підприємством, інститут саморегулювання, модель саморегулювання, Модельний Закон.

Yuriy Rovinskyi

INSTITUTE OF SELF-REGULATION IN THE SYSTEM OF STATE REGULATION OF BUSINESS: FUTURE PROSPECTS IN UKRAINE

The article considers place and institute self-regulation in system of state regulation of entrepreneurship as one of the most important segments of the economy. Analyzes the forms and models of interaction of self-regulation and state regulation of business in the world, and determined the most comfortable system of co-regulation by self-regulatory organizations and state. Proposed on the basis of the positive experience of foreign countries and the Model Law to adopt regulatory principles of the institute self-regulation and harmonize them with the public interests of the state.

Keywords: self-regulatory organizations, state regulation of business, institute self-regulation, model of self-regulation, Model Law.

Юрий Ровинский

ИНСТИТУТ САМОРЕГУЛИРОВАНИЯ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА: ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ В УКРАИНЕ

В статье рассматривается место и значение института саморегулирования в системе государственного регулирования предпринимательства как одного из важнейших сегментов экономики. Анализируются формы и модели взаимодействия института саморегулирования и государственного регулирования предпринимательства в странах мира, а также определяется наиболее комфортная система сорегулирования саморегулируемыми организациями и государством. Предложено на базе положительного опыта зарубежных стран и Модельного закона принять нормативно-правовые основы института саморегулирования и гармонизировать их с публичными интересами государства.

Ключевые слова: саморегулируемые организации, государственное управление предпринимательством, институт саморегулирования, модель саморегулирования, Модельный Закон.

Особливість вітчизняної економіки визначається тим, що Україна своєрідно адаптується до умов ринку, поступово стає на шлях побудови цивілізованого й демократичного суспільства. Еволюція розвитку інституційних формувань та їх трансформація у фахові об'єднання є яскравим прикладом поступового переходу економіки України від жорстко адміністративного господарювання через госпрозрахункові відносини до створення умов фахового самоврядування і саморегулювання професій, галузей та сфер діяльності.

Рівень демократичного розвитку суспільства й розбудови правової держави прямо пов'язані з ефективністю функціонування фахових саморегульованих і самоврядних об'єднань, що представляють інтереси певної професії, галузі чи сфери діяльності, та є найважливішим елементом громадянського суспільства в Україні. Незбалансованість розвитку суспільства, неефективність діяльності органів державної влади та відсутність законодавчого визнання державою фахових об'єднань, а відтак – їх

реального впливу на суспільні процеси є однією з основних причин низького соціально-економічного розвитку України. При цьому ефективність діяльності існуючих фахових об'єднань достатньо низька. Це пояснюється тим, що держава й надалі продовжує у ручному режимі регулювати діяльність фахових об'єднань, не маючи достатнього розуміння їх ролі, значення й потенціалу.

На сьогоднішній день розвиток саморегулювання в Україні відбувається безсистемно та хаотично. Саморегульовані організації існують лише на певних ринках: ринку оцінювачів, професійної діяльності на ринку цінних паперів, ринку фінансових послуг. При цьому навіть у зазначених сферах саморегулювання здійснюється за різними правилами.

На відміну від України, у більшості європейських держав з високим рівнем розвитку економіки, демократії й громадянського суспільства (наприклад, Австрія,

Великобританія, Голландія, Данія, Італія, Німеччина, Польща, Франція) фахові саморегульвні й самоврядні об'єднання посіли належне їм місце та відіграють важливе значення в регулюванні професійної діяльності, бізнес-середовища, створенні стандартів діяльності для відповідних професій, галузей чи сфер діяльності тощо. При цьому їх діяльність законодавчо врегульована, прозора й прогнозована.

Проблемі залучення саморегульвних організацій до регулювання різних сегментів ринку присвячена досить незначна кількість публікацій. Здебільшого вони стосуються саме фондового ринку, оскільки саморегульвні організації як елемент регулювання ринку вперше в Україні були імplementовані Законом України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» ще у 1997 році. Теоретичні та практичні аспекти здійснення регулювання та саморегулювання у фінансовому секторі досліджували у своїх працях такі українські науковці, як М. Бурмака, С. Мошенський, І. Дорошенко, О. Кий, С. Міщенко, Н. Шапран, І. Рекуненко, С. Науменкова та інші. Слід також звернути особливу увагу на праці та дослідження з даної проблеми таких зарубіжних вчених-економістів, як П. Лансков, Я. Міркін, В. Рубцов, А. Захаров, А. Рот, Б. Борн, Р. Бернард, а також експертів, які аналізували систему регулювання фондового ринку в Україні в рамках проектів Світового банку – Р. Страхота, М. Хьюїт. Незважаючи на наявність наукових праць, присвячених регулюванню фінансового ринку, актуалізується необхідність у подальшому дослідженні державного регулювання, саморегулювання одного з найважливіших сегментів економіки - підприємництва, а також забезпеченні високої кореляції між ними з метою підвищення ділової активності фінансового ринку України.

Метою статті дослідження є розробка нових наукових положень щодо визначення місця та значення інституту саморегулювання в системі державного регулювання підприємництва та визначення існуючих моделей такої взаємодії на основі компаративного аналізу зарубіжного досвіду.

Однією з найважливіших проблем підприємництва є його державне регулювання. Це поняття є суперечним у науковій літературі, що стосується як його засобів, способів тощо, так і ступеня державного регулювання та його сполучення із саморегулюванням у сфері підприємництва.

Незважаючи на безсумнівно важливу роль державного регулювання підприємництва в сучасних умовах, внаслідок розвитку підприємницьких відносин зростає і значення саморегулювання у цій сфері.

Оскільки підприємництво є різновидом економічної діяльності, саморегулювання підприємництва має свої витоки в саморегулюванні економіки. В економічній літературі розрізняють саморегулювання економіки та державне її регулювання. Саморегулювання ринкової економіки здійснюється через такі інструменти, як ціна, попит і пропозиція, конкуренція [2, с. 175]. У найбільш розвинутих країнах сформувалася широка мережа механізмів саморегулювання - функціональні економічні системи. Функціональні економічні системи визначають як динамічні саморегульвальні системи, діяльність яких спрямована на підтримання макроекономічної рівноваги національного ринку і створення оптимальних умов для обміну товарами, послугами, технікою, технологіями, формами капіталу, робочою силою тощо. Функціональні економічні системи об'єднують різноманітні елементи ринкової інфраструктури, інституціональні

заклади, у тому числі органи законодавчої і виконавчої влади, державні структури, асоціації товаровиробників, аналітичні та інформаційні центри, приватні комерційні структури та ін. У процесі економічних перетворень у нашій країні створюють лише окремі елементи функціональних економічних систем, з яких у перспективі повинні сформуватись дієві механізми саморегулювання [1, с. 12–13].

Іноді в юридичній літературі заперечується наявність саморегулювання у сфері підприємництва. Так, на думку В. М. Мандриця, підприємництво в цілому не має якого-небудь свого органу управління - механізму саморегулювання, що дозволяв би йому успішно функціонувати [2, с. 68]. З цією думкою не можна погодитися, тому що механізм саморегулювання не зводиться до наявності будь-якого органу управління, а головне, саме у сфері підприємництва саморегулювання відіграє більш важливу роль, ніж в інших сферах економічної діяльності.

Тому слід погодитися з В. Ф. Попондопуло, що підприємництво саме і належить до тієї сфери суспільства, де визначальним є саморегулювання. Тут нормативно-правові форми визначають лише необхідні вимоги, що пропонуються підприємству, залишаючи широкий простір для власного розсуду підприємця [2, с. 70].

Згідно з чинним законодавством, підприємець має право приймати будь-яке рішення, якщо воно не суперечить законодавству. Тому локальна нормотворчість – це сфера самоврядування підприємця. Тенденція, що тут спостерігається, полягає в розширенні локальної нормотворчості й, відповідно, у звуженні сфери централізованого регулювання підприємницької діяльності, у закріпленні в нормативних актах органів державної влади і управління лише мінімальних (необхідних і достатніх) вимог до підприємництва, що складають об'єктивно-правові межі свободи підприємництва [2, с. 80].

Кибенко О. Р., аналізуючи досвід недержавного регулювання підприємства у Великобританії, відзначає, що найбільша кількість інструментів такого регулювання у вигляді рекомендаційних документів приймається різними організаціями з питань корпоративного управління, зокрема: Кодекс чесної ділової практики, розроблений Асоціацією трастів і інвестиційних фондів; Кодекс чесної ділової практики: Роль і обов'язки директорів, затверджений британським комітетом інституційних акціонерів; Роль і обов'язки директорів - рекомендаційний документ, розроблений у рамках Асоціації британських страховиків; Обов'язки секретаря компанії; Рекомендаційна публікація Інституту дипломованих секретарів і адміністраторів [5, с. 57–58].

Переважним є як визнання саморегулювання у сфері підприємництва, так і розуміння його значення. У літературі не тільки визначається саморегулювання, але і відзначаються його переваги й недоліки.

Так, у Тлумачному словнику Дж. Блека self-regulation (саморегулювання) визначено як урядовий підхід до регулювання якого-небудь із секторів економіки, що полягає в тому, що формулюються тільки загальні цілі, але завдання розробки і впровадження в життя детальних правил надається органу, який складається з діючих у даному секторі осіб. Перевагою даного підходу є те, що люди, які працюють у даному секторі, мають змогу краще аутсайдерів виявляти проблеми і розробляти реалістичні методи управління. Небезпека саморегулювання полягає в тому, що воно дозволяє занадто активно діяти на захист вже існуючих у даному секторі фірм і занадто слабо – в інтересах споживачів або надання можливо-

стей новаторам і виробникам, які уперше вступають на даний ринок [6, с. 658].

Інколи віддається перевага терміну «спільне регулювання». Європейська Комісія визначає спільне регулювання таким чином: «представники бізнесу та споживачі узгоджують права споживачів та зобов'язання компаній при сприянні державних органів, що призводить до правових наслідків» [11]. Порівняймо це із саморегулюванням, яке, згідно з визначенням Європейської Комісії, складається з «добровільних зобов'язань компанії перед споживачами, прийнятих індивідуально або в рамках членства в торговій асоціації, організації, або навіть угоди з іншою компанією». Основна різниця між спільним регулюванням та саморегулюванням полягає в ролі уряду та ступені застосування закону. Згідно з визначенням Європейської Комісії, спільне регулювання являє собою поєднання державного регулювання та комерційного саморегулювання. Такий інститут може знову перетворитися на державне регулювання, особливо якщо невдале впровадження саморегулювання вимагає від держави застосування резервних повноважень.

Нарешті, з правової точки зору держава може спиратися на змішані схеми регулювання для здійснення самого регулювання, яке в іншому разі має бути виключно функцією держави. Держава може зробити такий вибір з економічних міркувань, оскільки об'єкти регулювання мають більший досвід у вирішенні питання про те, якими повинні бути правила регулювання, передавши функції регулювання представникам виробництва або торгівлі, держава звільняється від витрат на регулювання. Представники виробництва або торгівлі зацікавлені у виконанні цієї функції, оскільки вони можуть уникнути ситуації надмірного, з їх точки зору, регулювання. Вони можуть також надавати переваги своїм представникам, встановивши вищі стандарти доступу на ринок, виключаючи таким чином конкурентів, та отримати переваги для покращення своєї репутації [2, с. 35–36].

В юридичній літературі визнається допустимим саморегулювання користування суб'єктивними правами, що композиційно складають право на підприємницьку діяльність [8, с. 11]. При цьому під саморегулюванням (включаючи самоорганізацію і самоврядування) розуміється залучення відповідних ресурсів сучасного цивільного суспільства, насамперед його корпоративних інститутів (організацій, підприємств) [9, с. 34].

Пошук оптимального варіанту співвідношення державного управління і приватноправових механізмів регулювання окремих сфер підприємницької діяльності не є новою проблемою для вітчизняної правової науки і практики законотворення. Однак кожен новий етап розвитку правової системи незалежної України супроводжується щоразу новими ініціативами щодо впровадження певних інститутів, механізмів і засобів регулювання. Найчастіше такі ініціативи зводяться до спроби адаптувати успішний досвід розвинутих зарубіжних країн до тих умов, які існують в економіко-правовій сфері сучасної України. Не стала винятком і спроба ввести інститут саморегулювання організацій. Ці організації створюються в приватному секторі з числа учасників певного виду підприємницької діяльності та, по своїй суті, є неприємницькими товариствами. Однак держава делегує цим організаціям свої повноваження з розробки правил професійної поведінки учасників певного ринку, а також з контролю і нагляду за дотриманням цих правил.

Зараз тенденція щодо впровадження подібних інститутів охопила майже всі постсоціалістичні держави. Про це свідчить, зокрема, прийняття в 2007 році Мо-

дельного закону про саморегулювнi організації в рамках СНД. У тому ж році однойменний закон був прийнятий в Російській Федерації. Не є винятком у цьому питанні і Україна. Незважаючи на те, що єдиного уніфікованого нормативно-правового акта з питань організації та діяльності саморегулювннх організацій в Україні ще не прийнято, діяльність таких організацій врегульована на рівні галузевих законодавчих актів, з яких слід відзначити наступні закони: «Про цінні папери та фондовий ринок», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг», «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність» і деякі інші.

У світовій практиці відомі кілька видів саморегулювання: делеговане, добровільне та змішане.

Делеговане саморегулювання – держава передає певні функції щодо регулювання ринку (наприклад, ліцензування учасників ринку) саморегулювннй організації, установлює права та обов'язки щодо їх діяльності. Для всіх схем делегованого саморегулювання в силу його специфіки характерне встановлення більше жорстких вимог, обов'язкових до виконання. Саме в цьому випадку виникають вимоги обов'язкового членства суб'єктів підприємницької (професійної) діяльності в саморегулювннй організації, страхування відповідальності заподіяння шкоди третім особам членами саморегулювннй організації (створення компенсаційних фондів), посилюються вимоги до саморегулювннй організації. Зазвичай делеговане саморегулювання займає домінуюче положення на ринку, будучи монополістом у силу природи делегованих державою функцій.

Добровільне саморегулювання припускає встановлення й підтримку правил учасниками саморегулювннй організації без ухвалення або спеціального захисту з боку держави. Такі зобов'язання виходять за рамки правових вимог або встановлених норм у тих галузях, де відсутні відповідні закони. Моніторинг за дотриманням добровільно прийнятих норм, а також за застосуванням штрафних санкцій у випадку їхнього недотримання, здійснюється відповідним органом саморегулювання. При цьому забезпечення майнової відповідальності в сфері добровільного регулювання повинне будуватися на добровільних засадах, а учасники ринку, об'єднані на засадах саморегулювання, вправі самостійно вибирати форми забезпечення такої відповідальності, пов'язані з реалізацією взятих на себе зобов'язань.

Змішане саморегулювання містить у собі елементи двох вищезазначених видів. Воно характерне для тих країн, де держава чітко позначила в законодавчому порядку, що дотримання норм саморегулювання еквівалентно дотриманню закону. Ця схема не передбачає ні обов'язкового членства, ні обов'язкового дотримання норм. Можлива перевірка дотримання членами встановлених норм і застосування санкцій відносно організацій, що не дотримують ці норми. Іншим варіантом можуть бути правові санкції, що застосовуються у звичайному порядку.

Головне розходження між співрегулюванням і саморегулюванням у цьому випадку полягає в ролі держави й сили закону. Спільне регулювання, відповідно до визначення європейської комісії, схоже на змішане саморегулювання, що, у свою чергу, може перейти на рівень державного регулювання, особливо якщо недоліки саморегулювання змусять державу втрутитися в ситуацію.

Г. А. Насирова справедливо зазначає, що в умовах ринку, що розвивається, саморегулювання не в змозі замінити державне регулювання, оскільки корпоративна культура перебуває в стадії становлення. Разом з тим,

спостерігається тенденція передачі деяких функцій державного регулювання на рівень саморегулювання. Така форма конвергенції регулювання можлива, але тільки еволюційним шляхом. У протилежному випадку виникає загроза перетворення саморегульованих організацій у маргінальні, напівдержавні структури [9, с. 6].

У цілому при змішаному саморегулюванні держава все ж таки повинна брати участь у здійсненні контролю за ефективністю схем з метою забезпечення їхньої відповідності регулятивним цілям законів, які вони замінюють. Дана роль держави також повинна бути прописана в законі, що дозволить саморегулювній організації (СРО) додержуватися кодексу, укладеному відповідно до закону.

При значних перевагах (зниження державних витрат, професійний контроль над якістю послуг, підвищення відповідальності учасників ринку за свої дії, більш дієві механізми зворотного зв'язку) системі саморегулювання властиві й істотні ризики, а саме: перетворення СРО в альтернативний центр корупції, створення кишенькових СРО, непрофесіоналізм учасників і непрофесіоналізм контролю, безвідповідальність, відсутність реального контролю, конфлікт інтересів.

Зазначені ризики можна мінімізувати шляхом коректної організації системи саморегулювання, а саме колективним управлінням, інформаційною відкритістю, колективною відповідальністю, встановленням кваліфікаційних вимог до СРО і кодексу професійної поведінки, наявністю конкуренції між СРО.

Світова практика свідчить, що СРО займають важливе місце в регулюванні бізнесу багатьох економічно стабільних країн.

У сучасній правовій доктрині виділяються дві основні моделі саморегулювання: американська модель (характерна для США) і європейська (характерна для країн Європейського Союзу). Американська модель саморегулювання заснована більшою мірою на індивідуальній свободі і найменшому державному втручанні. Як наслідок, саморегулювання має більшу вагу. Воно є автономним і майже не передбачає додаткового контролю над діями саморегулювальних організацій з боку держави. Правила, розроблені саморегулювальними організаціями, жодним чином не візуються з боку державних органів, а тому можливі випадки прийняття правил і норм, які не відповідають чинному законодавству. Європейська модель саморегулювання пов'язана з доктриною держави загального добробуту, відповідно до якої держава покликана не тільки гарантувати права і свободи приватних осіб, але й забезпечувати загальний добробут. Цю модель в західній правовій науці також іменують моделлю «сорегулювання», в якій саморегулювання є доповненням державного регулювання і навпаки. У сучасному світі названі моделі іноді застосовуються в деяких країнах у своєрідному гібридному вигляді (Канада).

Слід зазначити, що такі країни, як США, Великобританія, Канада, а також держави ЄС, де саморегулювальні організації існують ще з 70-х і 80-х років ХХ століття, вже давно зіткнулися з проблемою співвідношення інтересу учасників саморегулювальних організацій і загальногромадянського інтересу в процесі виконання цими організаціями делегованих їм повноважень. Так, у Великобританії в 2000 році всі повноваження з регулювання та моніторингу ринку цінних паперів були повернуті спеціалізованій державній установі, а саморегулювання залишилося на рівні фондових бірж і деяких професійних організацій на ринку цінних паперів. Подібні заходи були обумовлені діями саморегулювальних організацій, спрямованими на роботу переважно в інтересах своїх членів,

нехтуючи при цьому інтересами осіб, які є споживачами послуг членів саморегулюючої організації.

Досвід побудови системи саморегулювання в Росії також свідчить про проблеми державного регулювання, а саме надмірності повноважень органів влади щодо встановлення правил і стандартів підприємницької діяльності, недостатню ефективність і високі витрати нагляду і контролю, відсутність механізмів зворотного зв'язку, наявності великої кількості некомерційних організацій, що є СРО за назвою, але не за суттю.

Судячи з норм чинного законодавства, сьогодні в Україні немає єдиної концепції законодавчого регулювання діяльності саморегулювальних організацій, і, як наслідок, єдина модель саморегулювання також відсутня. Як вже було зазначено, уніфікованого нормативно-правового акта, який би унормував особливості організації та діяльності саморегулювальних організацій в Україні, ще не прийнято. З іншого боку, галузеві нормативні акти, в яких містяться положення про саморегулювальні організації, також не містять єдиного підходу до врегулювання їх діяльності. Так, законодавство України у сфері діяльності учасників фондового ринку (а саме, Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок», Положення про саморегулювальні організації професійних учасників фондового ринку, затверджене Рішенням ДКЦПФР № 125 від 17.02.2009) встановлює детальні вимоги до саморегулювальних організацій, чітко регламентує коло повноважень таких організацій, передбачає їх обов'язок подавати щоквартальні та щорічні звіти до Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, а також встановлюють вимоги щодо змісту правил і норм, які розробляються відповідними організаціями. При цьому в більшості інших сфер підприємницької діяльності законодавчі обмеження саморегулювання не встановлюються (зокрема, це стосується законів України «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність» та ін.). Тому визначення моделі саморегулювання дійсно є актуальним питанням.

Світовий досвід також показує, що на саморегулюваний механізм ринку не можна повністю покладатися. Він сам по собі не може забезпечити здорових суспільних відносин і не гарантує довгострокової економічної стабільності, яскравим підтвердженням чого стала світова фінансово-економічна криза. Необхідність державного регулювання економіки, у тому числі й сфери господарювання, в умовах фінансово-економічної кризи в Україні виявляється ще більшою мірою, ніж у країнах із вже розвинутою економікою. Це, насамперед, пов'язано з тим, що господарська діяльність в цілому не має якого-небудь механізму саморегулювання, який би дозволяв їй успішно функціонувати і проявляти соціальну життєздатність. Адаже механізм, призначений для одного сектору економіки, не може забезпечити функціонування економіки в цілому. Звідси потреба в державному регулюванні, яке підтримуватиме всю сферу господарювання.

✎ В умовах України оптимальна система регулювання може базуватися на законі, який дає спеціальні права, особливо у сфері взаємодії з органами державної влади, професійним (підприємницьким) об'єднанням, що відповідають певним вимогам, а також на системі солідарної матеріальної відповідальності (страхування відповідальності) членів організації перед тими, кому їх діяльність може завдати шкоди.

У разі успішного широкого впровадження саморегулювання дозволить знизити державні витрати, здійсню-

вати більш професійний контроль за якістю послуг, змінити фокус власне з державного нагляду з контролю за діяльністю у бік нагляду за результатами діяльності, підвищити відповідальність учасників ринку за свої дії, ввести більш дієві механізми зворотного зв'язку між підприємницьким співтовариством, органами влади та споживачами.

Література.

1. Основи економічної теорії: Підручник / А. А. Чухно, П. С. Єщенко, Г. Н. Клишко та ін.; За ред. А. А. Чухна. – К. : Вища шк., 2001. – 606 с.
2. Мельник А. Ф. Державне регулювання економіки: підручник / А. Ф. Мельник І. Р. Михасюк, М. М. Крупка, З. М. Залого; за ред. І. Р. Михасюка. – К. : Атіка, Ельга-Н, 2002. – 592 с.
3. Мандрица В. М. Российское предпринимательское право [текст]: Учебник для вузов / Мандрица В. М. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 543 с.
4. Попондопуло В. Ф. Правовой режим предпринимательства / В. Ф. Попондопуло - С.-Пб. : Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 1994. – 208 с.
5. Кибенко Е. Р. Корпоративное право Великобритании: Законодательство. Прецеденты. Комментарии / Е. Р. Кибенко. – К.: Юстиниан, 2003. – 368 с.
6. Блэк Дж. Экономика. Толковый словарь / Дж. Блэк: Англо-русский / Дж. Блэк. – М. : ИНФРА-М: Весь Мир. – 2000. – 840 с.
7. Сімпсон Р. Регулювання послуг загального інтересу в ЄС: Навч. посібник / Р. Сімпсон, О. М. Синкова. Одеса : Юрид. л-ра, 2004. – 129 с.
8. Крусс В. И. Право на предпринимательскую деятельность - конституционное полномочие личности В. И. Крусс / . Отв. ред. С. А. Авакьян. – М. : Юристь, 2003. – 672 с.
9. Насырова Г. А. Регулирование и саморегулирование страховой деятельности / Г. А. Насырова // Эффективное антикризисное управление. – 2010. – № 4(63). – С. 5–11.
10. Тихомиров Ю. А. Публичное право. Учебник. / Ю. А. Тихомиров – М. : Издательство БЕК. – 1995. – 496 с.
11. Саморегулирование: Директивы ЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sro.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=572&Itemid=186.
12. Модельний закон про саморегулівні організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sro.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=296.